

Estrid Sørensen

Fortsættelse følger – viden som proces i værdikampen

Resume

Den siddende regerings igangværende såkaldte *kultur- eller værdikamps* nye krav til forskningen formuleres ofte som krav om nyttig og umiddelbar praktisk omsættelig viden. Implicit i dette krav ligger, at længere teoretiske redegørelser er overflødige, hvilket ofte fra samfundsvidenskabelig side ses som et kompleksitetsreducerende forsøg. På den anden side er der indenfor store dele af samfundsvidenskaben (af værdikampen uafhængigt) et ønske om en tættere sammenhæng mellem teori og praksis i den samfundsvidenskabelige viden, hvilket også peger i retning af færre rent teoretiske redegørelser. Jeg argumenterer for, at vi som supplement til at forholde os kritisk til de stillede krav skal bruge værdikampen som en anledning til at rekonfigurere samfundsvidenskabelig viden.

Når vi tænker på samfundsvidenskabelig viden, forestiller vi os almindeligvis længere tekster og tykke bøger. Disse er en væsentlig del det samfundsvidenskabelige produkts materialitet. Og disse bøger og disse tekster er nu engang adskilt fra den praksis, de diskuterer eller skriver om. At forsøge at tænke anderledes om sammenhængen mellem videnskabelig viden og empirisk praksis implicerer dermed nye måde at tænke om og gøre relationen mellem

viden og praksis. Shapin & Schaffer (1985) har i forbindelse med deres analyse af opkomsten af den eksperimentelle metode udviklet et begrebsæt, som er relevant i denne sammenhæng. I artiklen anvender jeg deres begreber om *materielle, litterære og sociale teknologier* til at analysere relationen mellem forskningsgenstanden eller den empiriske praksis og den videnskabeligt producerede viden. Jeg ser på, hvordan den eksperimentelle, den kritiske og postmodernistiske, og den performative vidensform er konstitueret materielt, litterært og socialt forskelligt. Med afsæt i denne analyse argumenterer jeg for, at samfundsvidenskabens svar i værdikampen kunne være en materiel og især litterær rekonfiguration af den samfundsvidenskabelige viden, sådan at denne fremstår som proces.

1. Indledning

Da Pernille Hviid for nogle år siden holdt ph.d. forsvaret blev hun kritiseret for, at hun indledte sin afhandling med flere kapitlers teori inden hun endelig nåede til sit enestående empiriske arbejde (Hviid 2001). Teorien skulle hellere vokse ud af empirien, var argumentet. Den skulle vises gennem i den metodiske tilgang og i den analytiske diskussion. Dette

standpunkt udtrykker en særlig tilgang til viden og empirisk arbejde og en stræben mod sammenhæng eller endda sammenfald mellem teori og praksis, som mange læsere af og skribenter i dette tidsskrift deler. Jeg tror også, Pernille Hviid deler den. Ikke desto mindre er resultatet af empirisk arbejde i kritisk samfundsvidenskab ofte teoretiske forståelser og nytænkninger, hvorfor det synes uundgåeligt at fylde samfundsvidenskabelige bøger, rapporter, afhandlinger og artikler med længere teoretiske redegørelser.

Forventninger om videnskabelig viden uden omfattende teoretiske redegørelser stilles aktuelt fra helt anden side. Med Anders Fogh Rasmussen i spidsen fører den nuværende regering en sejrskronet værdikamp indledt med 'råds- og nævnsmassakren' i 2001, hvor regeringen ryddede ud blandt hvad den opfattede som de bedrevidende og kritiske eksperter og erstattede dem med eksperter, der i højere grad delte regeringens overbevisninger og værdier (se f.eks. Sørensen & Torfing 2005). Senere er mange andre tiltag fulgt, heriblandt den i 2005 så kritiserede, men dog gennemførte og respekterede 'kulturkanon'. Forskningen er ikke forskånet for værdikampen, som her realiserer sig bl.a. i form af nye sammensætninger af forskningsråd og nye kriterier for uddeling af forskningsbevillinger, eller med andre ord særlige krav til teori og metode i forskningen. Som led i den aktuelle 'værdikamp' stilles der krav til forskningen om at producere nyttig og umiddelbar omsættelig viden. Når jeg forstår dette krav som et led i værdikampen, er det fordi jeg ser det som en kamp for en særlig måde at repræsentere verden på, som længere teoretiske redegørelser ikke hører under. Logikken synes at være, at når man ikke umiddelbart kan omsætte en længere diskussion af udviklingspsykologiens begreb om udvikling i en bedre hverdag for børnehavebørn, er en sådan diskussion overflødig. Ligesom det ytres, at en analyse af kønsforholdenes fastholden i den kapitalistiske

produktions- og familiestruktur er ligegyldig, når man står og mangler kvindelige topledere i en virksomhed. Det synes at være synspunktet fra aftager- og beslutningstagerside. Man kan f.eks. se dette udtrykt i den store satsning på erhvervs-ph.d.'ere, som nødvendigvis må levere et resultat, som er mere eller mindre direkte omsætteligt i virksomheden, da den investering i ph.d.'en ellers ikke har givet afkast. En virksomheds brugbarheds-horisont er nødvendigvis kortere end et videnskabeligt paradigmes.

Artiklen tegner to narrative linier op: Den ene – og væsentligste – handler om, at forskellige videnskabelige tilgange producerer forskellige vidensformer. Den anden handler om, at disse forskellige vidensformer er samfundspolitisk situerede, og at der således er gode grunde til, at der findes netop de videnskabelige vidensformer, som der gør. Jeg udfolder den første argumentation gennem en analyse af den eksperimentelle vidensform, den kritisk og postmodernistiske vidensform og den performative vidensform. Jeg anvender Shapin & Schaffers (1985) forståelse af viden som konstitueret af en *materiel*, en *litterær* og en *social teknologi*¹. Jeg viser, hvordan de tre vidensformer adskiller sig netop i, hvordan konfigurationen af den materielle, litterære og sociale teknologi er for hver vidensform. Der er dermed ikke tale om en kritik af den ene eller anden vidensform, men et forsøg på med

1 Såvel Foucault som andre poststrukturalister, Haraway og STS bruger begrebet 'teknologi' uden nødvendigvis at have, hvad vi almindeligvis forstår ved en 'maskine', i tankerne. Law definerer f.eks. teknologi som: "...a family of methods for associating and channelling other entities and forces, both human and nonhuman... When I say this, I do not mean that the methods are somehow different from the forces that they channel. Technology does not act as a kind of traffic policeman that is distinct in nature from the traffic it directs. It is itself nothing other than a set of channelled forces or associated entities" (Law 1989 p. 115-6). Forstået på denne måde er videnskabelig viden produceret af de tre teknologier, Shapin & Schaffer identificerer, samtidig med at den videnskabelige viden ikke er andet eller mere end disse teknologier.

Shapin & Schaffers begreber at forstå, hvori disse vidensformer består. Gennem denne analyse får jeg peget på, at når vi ønsker en bedre sammenhæng mellem viden og praksis, er en rekonfiguration af de materielle og litterære teknologier nødvendig.

Mens mange – også i dette temanummer – fokuserer på kravet om, at den viden, forskningen producerer, skal være nyttig og direkte anvendelig, er mit udgangspunkt den anden side af denne mønt, nemlig ønsket om at minimere teoretiske redegørelser i den producerede viden. Som sagt kommer dette ønske med hver sin baggrund og motivation såvel fra kritisk samfundsvidenskabelig side som fra 'værdikampen'. Mit ønske med denne artikel er at undersøge muligheden for at bruge værdikampen som anledning til at følge nogle af de forestillinger, der ligger i den kritiske samfundsvidenskab om nærhed mellem viden og praksis, og gøre den samfundsvidenskabelige vidensproduktion i højere grad til praksis og i mindre grad til teoretiske redegørelser. Jeg foreslår, at vi ser viden som – og gør viden til – proces. Det er her, jeg tager den anden narrative linie op og foreslår performativ viden som proces som samfundsvidenskabens svar i værdikampen. Men lad mig først se på konfigurationen af de forskellige vidensformer.

2. Boyles eksperiment – viden som objektiv repræsentation

Naturfilosoffen Robert Boyle (1627-1691) får ofte æren af at være forfader til det kontrollerede videnskabelige eksperiment. I deres beskrivelse af Boyles eksperiment viser Shapin & Schaffer (1985), hvordan han gjorde brug af tre teknologier i produktionen af gyldig viden: en materiel, en litterær og en social teknologi. Dette afsnit har til formål for det første at redegøre for tre begreber, som jeg artiklen igennem anvender til at analysere tre forskellige vidensformer ud fra forståelse af, at vidensformernes forskelle ligger i, hvordan

de materielle, litterære og sociale teknologier er forskelligt konfigureret. For det andet vil jeg her redegøre for, hvordan konfigurationen af den materielle og litterære teknologi var netop i Boyles eksperiment, og hvilken form for viden, som således produceredes.

Den *materielle teknologi* bestod af den samling af apparatur, som Boyle opstillede for at etablere faktisk viden om pneumatik og vakuum. Boyles eksperiment gik ud på at bevise, at det er muligt at etablere et lufttomt rum ved med en luftpumpe at tømme luften ud af en gennemsigtig glasbeholder. Boyle arbejdede i årevis på at forfine og kalibrere sit apparatur, der udgjordes af den kugleformede glasbeholder, af stempler og stophaner, af messingcylindre og læderventiler m.m. Den materielle teknologi skulle kunne overbevise udenforstående vidner om, at luftpumpen var tæt. Når det var tilfældet, kunne Boyle læne sig tilbage og lade den materielle teknologi selv vise, at rummet var lufttomt: "Se, det er ikke mig, der siger det, det er maskinen" (Shapin & Schaffer 1985, p. 77, min oversættelse). "The matters of fact in Boyle's new pneumatics were machine-made", skriver Shapin & Schaffer (p. 26). Det var maskinen, der viste, og ikke Boyle, der opfandt, den faktiske viden, som eksperimentet resulterede i. Den viden, der kunne etableres på grundlag af eksperimentet, var uafhængig af menneskelig indblanding og dermed objektiv. Den var ikke 'menneskelig', subjektiv, men 'tingslig', objektiv.

Således kom luftpumpen til at fremstå som en forbedring af den menneskelige perception. Indsigt, der var etableret gennem instrument-assisterede sanser, blev foretrukket frem for sanserne alene, og kun gennem brug af apparatur (og metoder) kunne man producere sand viden. Apparatet blev således sat i stedet for de menneskelige sanser, ligesom de gjorde menneskelig handling overflødig i produktionen af viden. Det skete i og med at forsøgslederen via den materielle teknologi tildelte rollen

som en, der blot iagttager og registrerer, hvad apparaturet foretager sig under eksperimentet. Centralt for, hvad Shapin & Schaffer kalder den materielle teknologi, er at forskeren indtog rollen som et sådant beskedent vidne² når eksperimentets opstilling fungerede ordentligt.

For at etablere kendsgerninger var den materielle teknologi dog ikke tilstrækkelig. Lige gyldig, hvor perfekt kalibreret et apparatur var, kunne eksperimentet ikke siges at producere faktisk viden, hvis det var udført af en enlig forsker i et afsides laboratorium. Eksperimentets evne til at producere faktisk viden afhang af, om man kunne få vidner til at bekræfte dets resultater. Ét vidne kunne tage fejl i sine iagttagelser, men to, ti eller endog hundrede, der bekræftede iagttagelsen, havde næppe set forkert.

Eksperimentet skulle derfor være en kollektiv handling, og laboratoriet skulle være et offentligt rum. En af de centrale bestanddele af eksperimentets materielle teknologi, glasbeholderen, var også afgørende for evne til at gøre eksperimentet offentligt. Idet den var lavet af gennemsigtigt glas, gjorde glasbeholderen det muligt for folk at bevidne, at små dyr blev kvalt i beholderen og at stearinlys slukkedes som konsekvens af, at beholderen tømtes for luft.

Det var dog begrænset, hvor mange mennesker, der havde adgang til laboratoriet, og hvor stor en kapacitet, laboratoriet havde. Skrevne redegørelser, derimod, kunne garantere eksperimentet en mangedobling af antallet af vidner. Hvad Shapin & Schaffer kalder den *litterære teknologi* i form af rapporter, artikler mv. med repræsentationer af forskningsgenstanden, gjorde det muligt at være 'virtuelle' (op.cit) vidner til eksperimentet. Repræsentationerne gav mange flere end blot de, der var tilstede under eksperimentet, adgang til dette. En væsentlig effekt af den litterære teknologi var, at den

viden, eksperimentet producerede, fik karakter af at være en afbildning eller *repræsentation* af forskningsgenstanden. Med den litterære teknologi kunne den eksperimentelt producerede repræsentationelle viden cirkulere langt udenfor laboratoriets fire vægge, og den som læste den videnskabelige litteratur, fik således direkte adgang til forskningsgenstanden.

Det er vigtigt her at være opmærksom på, at den materielle og den litterære teknologi var gensidigt afhængige. En forudsætning for, at den eksperimentelle viden kunne cirkulere på denne måde, var netop, at viden var klart uafhængig af menneskelig praksis og perception – sådan som den konstitueredes som objektiv gennem den materielle teknologi. For kun så længe de litterære repræsentationer kunne siges at være uafhængige og dermed ikke at tage form af dels den eksperimentelle praksis, dels læserens eller enhver anden praksis, kunne den viden, repræsentationerne udgjorde, forblive den samme, hvor end den rejste hen. Latour (1987; 1990) taler om videnskabelige repræsentationer som 'immutable mobiles', altså enheder, der kan bevæge sig uden derved at forandre sig³. Den materielle teknologi bidrog til den repræsentationelle videns karakter af at være uforanderlig ved allerede i eksperimentet at producere denne som objektiv og uafhængig af menneskelig indblanden. Og ved først at skabe litterære og grafiske repræsentationer af den objektive viden og derefter at lade denne cirkulere uafhængig af dens oprindelses- eller ankomstpraksis, etableredes den *repræsentationelle viden*, som jeg vælger at kalde den, som adskilt fra og afspejlende verden.

Den tredje begreb, som Shapin & Schaf-

2 Se diskussioner af Boyle som et 'modest witness' i Shapin & Schaffer 1985; Haraway 1997.

3 Det ligger udenfor denne artikel at gå i detaljer med begrebet immutable mobiles, og med, hvordan repræsentationer kan bevæge sig uden at forandre sig. Men lad mig dog kort nævne, at Latour forklarer dette ved, at repræsentationerne bevæger sig i og med særlige relativt robuste netværk, som gennem videnskabelige praksisser, begrebsæt, talspersoner, dokumenter mv. støtter op om hele tiden at genfremstille repræsentationerne som 'de samme'.

fer foreslår for at forstå de mekanismer, der indgår i produktionen af viden i Boyles eksperiment, er *social teknologi*. Denne bestod i regler for, hvordan argumenter skulle føres og uenigheder håndteres. Som en forlængelse af den materielle teknologis objektive karakter skulle rapporter udføres i et af menneskelige sindsstemninger uantastet sprog, der fremstod som upyntet, omhyggeligt og overbevisende. Diskussioner skulle omhandle de eksperimentelle fund. Det hørte sig ikke til at diskutere person-spørgsmål. Disputternes tone skulle være civiliseret og liberal (Shapin & Schaffer 1985, p.76). Alkymien, der var en af tidens vidensproducerende praksisser, som Boyles eksperimentelle stil var oppe imod, var således velkommen i naturfilosoffernes diskussioner så længe udvekslingerne holdt sig strengt til eksperimenterne, mens alkymisternes "obskure spekulationer" ikke var tolererede (op. cit. p. 75). Kun de, der holdt sig til reglerne for naturfilosoffernes diskussioner, kunne deltage i disse. Den sociale teknologi skulle sikre etableringen og bevaringen af et 'calm space', hvori naturfilosofferne internt kunne afgøre deres uenigheder og kollektivt enes om et fundament for viden. Tabel 1 viser, hvori de 3 forskellige teknologier består i Boyles eksperimentelle tilgang.

For rigtigt at forstå dimensionerne af den nye form for viden, eksperimentet producere-

de, skal vi have det placeret historisk. Det var 1660'ernes post-borgerkrigs restaurations England. Opgør over divergerende opfattelser havde ofte dødelig udgang. Boyles konstruktion af kendsgerninger som adskilt fra mennesker var et væsentligt bidrag i genopbygningen af samfundet, idet det nu ikke længere ville give mening at indlede en kamp mellem mennesker for at afgøre uenigheder. Kontroverser kunne nu afgøres i et domæne uden for mennesket, idet kendsgerninger ikke var menneskeskabt. Kendsgerninger var objektive repræsentationer af verden 'derude'. Denne form for viden implicerede dermed på den ene side en direkte og uproblematisk korrespondance mellem vores viden og verden 'derude', og på den anden side en klar adskillelse og afstand mellem vores viden og verden.

3. Kritiske og postmodernistiske tilgange – viden som perspektivisk repræsentation

I dette afsnit bruger jeg Shapin & Schaffers begreber om materiel, litterær og social teknologi på at analysere, hvordan den kritiske og postmodernistiske viden er konstitueret. Jeg maler her med en bred pensel når jeg taler om 'kritiske og postmodernistiske tilgange'. Der er enorm variation inden for denne kategori og mange forskellige ansatser, hvoraf nogle direkte afviser hinanden. Såvel kritiske som postmodernistiske ansatser er dog i høj grad

Schapin & Schaffers identificerede teknologier	Videnskabelig tilgang	Den eksperimentelle
Materiel teknologi		Materielt apparatur
Litterær teknologi		Litterære repræsentationer
Social teknologi		Objektivt sprog
Vidensform		Objektive repræsentationer

Tablet 1. Tabellen viser, hvilke komponenter, der konstituerer de tre teknologier, som Shapin & Schaffer har identificeret i Boyles eksperimentelle tilgang. Den fjerde række angiver det begreb, jeg anvender for denne vidensform.

udviklet som kritik af den naturvidenskabelige vidensfilosofi, som nedstammer fra Boyles eksperimentelle metode. Når jeg her ignorerer deres forskelle, er det for at fremhæve et aspekt, som jeg vil argumentere for, at disse forskellige ansatser deler, nemlig at videnskabelig viden er adskilt fra verden 'derude' (om end den måde, denne adskillelse former sig, forstås og performes forskelligt i de forskellige tilgange).

Ikke mindst i samfundsvidenskaben er konstruktionen af viden som objektiv blevet udfordret. Den kritiske eller postmodernistiske samfundsforsker anvender ikke-standardiserede, kvalitative metoder, som udvikles og tilpasses til netop den genstand, han undersøger. Forskeren laver semi-strukturerede interviews, hvor han i selve interview-situationen finder den endelige formulering på sine spørgsmål og former sin spørgestil, sådan som han oplever, det passer bedst til interviewpersonen. Eller forskeren foretager deltager-observationer, hvor hun besøger en skole, en virksomhed, et behandlingsafsnit eller andet, og indgår så vidt muligt i den daglige praksis på stedet. Hvor forsøgslederen i Boyles eksperimentelle tradition anvender en glasbeholder, stempler, stophaner, messingcylindre og læderventiler som apparatur, anvender den kritiske eller postmodernistiske samfundsforsker sig selv, sin krop, sine handlinger, sine følelser, intuition og ikke mindst rationalitet som materiel teknologi til at undersøge forskningens genstand. Da der i den kritiske og postmodernistiske samfundsvidenskab generelt er en forståelse af individets og dennes rationalitets som socialt indlejret vil jeg karakterisere forskerens 'apparatur' i disse tilgange som socialitet. Tabel 2 sammenligner konstitutionen af de 3 teknologier i den eksperimentelle og i den kritisk postmoderne tilgang.

Med denne tilgang etableres en form for viden, der bruger menneskelig socialitet som

*materiel teknologi*⁴ og ikke objekter. Den viden, der produceres, er dermed ikke tingslig, ikke objektiv. Forskerens rolle bliver også en anden i denne vidensproduktion end i den objektive repræsentationelle viden. Når forskerens socialitet er forskningens materielle teori, findes der ikke nogen udenforstående, privilegeret position hvorfra forskeren kan tale (Jensen & Lauritsen 2005). Et menneske – og forskere er i denne forståelse i den grad mennesker⁵ – befinder sig altid i en mere eller mindre unik position, hvorfra hun betragter sin genstand. Hvad hun ser, afhænger ifølge denne tænkning af det perspektiv på genstanden – og dermed den teori – som hun qua denne position indtager, og hvorfra hun danner sig et særligt standpunkt (Dreier 1999). Forskere vil dermed nødvendigvis etablere forskellige repræsentationer af den samme genstand. Til forskel fra forståelsen af viden som en objektiv repræsentation af verden, konstrueres viden indenfor den kritiske og postmoderne samfundsvidenskab som en *perspektivisk* repræsentation af verden (Mol 2002; 1999).

4 En læser-advarsel: der er stor risiko for forvirring af begreberne, når det viser sig at den 'materielle teknologi' i denne vidensform er konstitueret af 'socialitet'. Senere skal vi se, at den litterære teknologi i en tredje vidensform ikke nødvendigvis har noget med litteratur at gøre. Her er det vigtigt at holde fast i, at Shapin & Schaffers begreber om materiel, social og litterær teknologi er formuleret på grundlag af den eksperimentelle videnskabskonstitution, hvorfor begreberne stemmer godt overens med de komponenter, som den eksperimentelle vidensform er konstitueret af. Når jeg holder fast i disse begreber, og anvender dem på andre vidensformer, ser vi f.eks., at materiel teknologi ikke nødvendigvis er materiel. Jeg har indført tre tabeller for at markere forskellene tydeligt – og forhåbentlig mindske forvirringen.

5 At tilføje, at forskere er mennesker, kan virke aparte, idet de fleste antager dette for at være en selvfølgelighed i en grad, der gør det unødvendigt at nævne. Nogle tekno-videnskabelige forskere med Donna Haraway (1991; Gane & Haraway 2006) i forgrunden har dog overbevisende argumenteret for forskeren som en cyborg, dvs. en "semiotic-material figuration". Denne forståelse ligger ikke fjernt fra den tænkning, der ligger til grund for denne artikel, da forskernes position, sådan som jeg fremstiller dem med Shapin & Schaffers begreber, er en litterær-materiel-social konstruktion.

Videnskabelig tilgang Schapin & Schaffers identificerede teknologier	Den eksperimentelle	Den kritiske og postmodernistiske
Materiel teknologi	Materielt apparatur	Socialitet
Litterær teknologi	Litterære repræsentationer	Litterære repræsentationer
Social teknologi	Objektivt sprog	Perspektiviske fortællinger
Vidensform	Objektive repræsentationer	Perspektiviske repræsentationer

Tabel 2. Tabellen viser, hvilke komponenter, der konstituerer de tre teknologier, som Schapin & Schaffer har identificeret i den eksperimentelle tilgang og i den kritiske og postmodernistiske tilgang. Den fjerde række angiver de begreber, jeg anvender for de to vidensformer.

Den litterære teknologi synes at bære de samme karakteristika i den kritiske og postmodernistiske samfundsvidenskab som i den objektive videnskab. Også i samfundsvidenskabens præsenteres og cirkuleres de repræsentationer af verden, som forskningen i anvendelse af den materielle teknologi resulterer i. På grund af forskningens ikke-objektive karakter, ser den kritiske og postmodernistiske tilgang ikke en direkte og uproblematisk korrespondance mellem den samfundsvidenskabelige viden – i form af litterære og andre repræsentationer – og verden. Men ikke desto mindre består viden også her af *repræsentationer*, der som ‘immutable mobiles’ kan cirkulere langt udover forskerens skrivebord uden at forandre sig. For den objektive videnskab er repræsentationer objektive afbildninger, for den kritiske er de perspektiviske fortællinger. Jeg vil derfor karakterisere den kritiske og postmodernistiske viden som *perspektiviske repræsentationer*.

En væsentlig forskel mellem objektive og de perspektiviske repræsentationer ligger i det sprog, de betjener sig af. Objektive repræsentationer benytter sig af et standardiseret (skrift- og billed-) sprog, som kan fattes i relativ kort-hed, fordi selve dette sprog ikke først skal etableres eller reflekteres. Lige det modsatte er tilfældet perspektiviske repræsentationer. Idet

socialitet kommer til at udgøre den materielle teknologi ophæves den afstand mellem forsker og apparatur, som den materielle teknologi i Boyles eksperimentelle metode etablerede. Mens forskeren i Boyles eksperiment var placeret i kulissen som et beskedent vidne, kommer han nu helt frem til scenekanten som en central aktør. Det bliver om muligt vigtigere end nogensinde at fremlægge sit teoretiske standpunkt. Den kritiske og postmodernistiske *socialteknologi* byder forskeren at producere viden som detaljerede teoretiske redegørelser. Forskeren skal ikke blot redegøre for sin metode og sine resultater, men også for sin position, sin forskningsinteresse og sin grundlæggende teori eller optik⁶ og reflektivt forklare disses mulige indflydelse på metode og resultater.

Skal vi placere de kritiske og postmodernistiske tilgange historisk, er efterkrigstid og ungdomsoprør væsentlige nøgleord. I begyn-

6 At postmodernistiske og socialkonstruktionistiske forfattere netop har valgt at tale om, at fortællinger opstår gennem en særlig ‘optik’ (f.eks. Staunæs & Petersen 2000) er interessant. Mikroskopet var en af de nye opfindelser på Boyles tid, der med sin *optik* ligesom Boyles glasbeholder forbedrede sanserne og dermed gav mennesket adgang til kendsgerninger om verden, som det uden denne teknologi ikke kunne nå. Når begrebet om optik opstår i en samfundsvidenskabelig sammenhæng, er det endnu en indikation af, at der her er en lignende repræsentationel videnskabskonstruktion.

delsen af det 20. århundrede hærgede totalitære magter den vestlige verden med den modreaktion som konsekvens, at tilliden til absolutter som objektive sandheder og til autoritære redegørelser fra et universitært 'elfenbenstårn' var på regres. Som et demokratifremmende og emanciperende projekt har det været afgørende at formulere teorier – som kritiske og postmodernistiske – der tillod artikulering af alternative perspektiver. Fokuseringen på det sociale, det menneskelige aspekt i den videnskabelige vidensproduktion har været et væsentligt bidrag til at destabilisere videnskabens hegemoniske status og få den 'ned på jorden' og i 'øjnehøjde' med andre perspektiver på verden.

4. Værdikampen og performativ viden

En af de processer, der foregår i vor aktuelle historiske tid, og som har betydning for forskningens og videns konstituering er regeringens værdikamp. Det giver ingen mening at side stille den historiske betydning af værdikampen med så væsentlige perioder som restaurations tidens England eller efterkrigstidens Europa. Men det kan være lærerigt at se tilbage på videnskabens paradigmatiskke reaktioner på politiske tilstande eller kampe, når vi overvejer, hvordan vi stiller os i den aktuelle 'kamp'.

En måde at rammesætte den aktuelle værdikamp på, er at se den som en kamp om, hvordan verden skal repræsenteres. Det er her klart, at regeringen, der har slået kampen an, ikke slås for mangfoldige, perspektiviske repræsentationer, men derimod for kompleksitetsreducerende og anvendelsesorienteret viden. Dermed er længere teoretiske udredelser, som snarere er kendetegnende for de første end for den sidste slags repræsentationer, generelt uønskede. Man kan således se værdikampen som en trussel om undergravning af forskningstilgange, der producerer perspektiviske repræsentationer. Kritisk og postmodernistisk forskning bliver klemt i værdikampen, og jeg ser oplægget til dette temanummer af Nordiske

Udkast som udtryk for den klagesang, man må synge, når man således trues eksistentielt.

Der er forskellige måder at indgå i kampen om, hvordan verden skal repræsenteres, og jeg tror det er vigtigt at anvende flere strategier – både kritiske, pragmatiske, og som jeg vil argumentere for: performative. Mit forslag om en performativ tilgang skyldes ikke mindst, at jeg mener, det er vigtigt at stille et alternativ til den tilbudte værdikamp. Denne møder megen kritik, men fra modspillernes side stilles alt for få forslag til, hvordan verden kunne repræsenteres anderledes. Kritik kan devaluere værdikampens styrke, men en tilbudt – om end devalueret – mulighed vælges nu engang oftere om end intet tilbud. En vigtig strategi at indgå i værdikampen med er derfor at tilbyde en alternativ forståelse af, hvordan verden repræsenteres.

Jeg har ovenfor ved hjælp af Shapin & Schaffers begreber tegnet en skitse af to forskellige måder at konstruere videnskabelig viden. I konstruktionen af begge indgår materiel, litterær og social teknologi. Hvor den materielle teknologi i den eksperimentelle metode tildeler de materielle aspekter af forskningsprocessen den fulde udsigekraft og underkender forskerens indblanden i processen, lægger kritiske og postmodernistiske tilgange al kompetencen til at generere videnskabelige resultater hos forskeren og dennes rationalitet. Hvor den ene fremhæver *materialitet*, fremhæver den anden *socialitet*. Hvad angår den litterære teknologi udviser de to ligheder i og med at for begge cirkulerer litterære repræsentationer af forskningsgenstanden, men hvor disse hos den ene hviler på en social teknologi, hvis normer afkræver et standardiseret sprog, peger den sociale teknologi for den anden på længere genstands- og relevansorienterede teoretiske udredninger.

Som jeg redegjorde for ovenfor, etableredes den kritiske og postmodernistiske forskning i høj grad som alternativer til den objektivistiske forskning. Diskussioner om, hvordan verden

skal repræsenteres ligger den dag i dag stadig primært i spændingsfeltet mellem objektivitet og perspektivisme, om verden 'derude' findes eller ej, om den er real eller relativ, entydig eller mangfoldig. I Shapin & Schaffers terminologi kan vi sige, at diskussionen primært handler om, hvordan den materielle teknologi er konstitueret, og til dels om konstitueringen af den sociale teknologi. Jeg skal dog argumentere for, at et mindst lige så vigtigt punkt ligger i konstitueringen af den litterære teknologi, og det er her, jeg foreslår samfundsvidenskaben at lægge fokus i værdikampen. Jeg skal i dette afsnit fremlægge 'det performative eksperiment', og foreslå dette som en frugtbar vej, samfundsvidenskaben kan gå i værdikampen.

De senere år har en række – især fransktalende – forskere og filosoffer arbejdet på at udvikle en ny metode inspireret af STS (Despret 2004; Gomart 2004; Latour 2004a). Bliver vi i Shapin & Schaffers terminologi, går den materielle teknologi i denne metode ud på at etablere nye forbindelser mellem sociale og materielle enheder. Despret (2004) foreslår at tale om, hvad forskningsprocessen *stiller til rådighed* (makes available). Hun beskriver Rosenthals eksperiment med 'kloge' og 'dumme' rotter. Eksperimentet gik ud på, at studerende ved hjælp af en 'T-labyrint' skulle undersøge, om 'Berkeley-rotter' var klogere end ganske almindelige laboratorierotter. En T-labyrint er en T-formet labyrint, hvor rotten sættes ind for nede i T'et og løber op mod T-krydset. Her kan den så bestemme sig for, om den vil gå til højre eller venstre. Man kan f.eks. lægge forskellige godbidder i den ene ende af T'et, lokke rotten den vej og dermed undersøge, hvor længe en rotte er om at lære, at godbitten f.eks. altid ligger til højre⁷. Berkeley-rotterne var opdrættet i et særlig fint laboratorium, og skulle derfor være klogere end de almindelige

rotter. De studerende gik i gang, og deres undersøgelser bekræftede, at Berkeley-rotterne var klogest. Den materielle teknologi i dette eksperiment lignede den materielle teknologi i Boyles eksperiment. Rosenthal havde dog en skjult dagsorden. Hans egentlige ærinde var nemlig at undersøge, om de studerendes forventning om, at Berkeley-rotterne skulle være klogest, havde indflydelse på eksperimentets resultat. For *rent faktisk* var alle de rotter, der deltog i eksperimentet – både dem, han angav som Berkeley-rotter, og dem, han præsenterede som almindelige rotter – ganske almindelige laboratorierotter.

Med inspiration fra James (1958, ref. Despret 2004) foreslår Despret, at vi ophører med at stille ontologiske spørgsmål om 'hvad det er' (kloge eller dumme rotter) og i stedet stiller pragmatiske spørgsmål om *hvad det stiller til rådighed*. Forventningen om, at Berkeley-rotterne var klogere end de andre rotter, stillede sig til rådighed for de studerende for at holde mere af de antageligt kloge rotter, og dermed behandle dem med større nænsomhed og interesse, ligesom de studerende dermed stillede sig til rådighed for rotterne for at de kunne agere som kloge rotter. Fordi de gensidigt stillede sig til rådighed for hinanden på særlige måder, kunne såvel de studerende som rotterne blive til noget særligt i og med eksperimentet: hhv. kloge rotter og dygtige studenter-forsøgsledere, som bekræftede professorens hypotese. Også Rosenthals forventninger stillede sig til rådighed for de studerende, der dermed kunne bekræfte deres professors hypotese. Men ikke nok med det. Despret ser også på selve T-labyrinten. Den stillede sig til rådighed for, at rotterne kunne agere på særlige måder – løbe til højre eller venstre – og for at de studerende kunne definere klogskab og dumhed på denne særegne vis.

Den materielle teknologi for den metode, som Despret foreslår, er altså ikke et spørgsmål om lade det materielle *eller* det sociale 'tale', men at se på interaktionen mellem alle

7 Med T-labyrinten kan man teste alle mulige spørgsmål, der handler om alternativer: Om en rotte foretrækker chokolade kage eller ærter, om en ung rotte foretrækker en voksen han- eller hunrotte osv.

dele af forsøget, såvel materielle som sociale. Det handler altså ikke om at undersøge, hvad forskningsgenstanden 'egentlig er' eller om at undersøge, hvilke perspektiver, der socialt konstrueres på forskningsgenstanden, men om at se forskningsgenstandens tilblivelse, som et resultat af socio-materiel interaktion. Vi kan således forlade forestillingen om, at rotterne og de studerende har en virkelig, predefineret ontologi, og i stedet studere, hvordan en bevægende og bevæget studerende stiller sig selv til rådighed for *tilblivelsen* af en klog rotte, ligesom vi kan se på, hvordan en rotte stiller sig til rådighed for tilblivelsen af en kompetent studenter-forsøgsleder. Såvel rotten som den studerende stod til rådighed for en begivenhed, som de skabte sammen. Rotterne – såvel som forskeren – er *skabninger* (creatures, Stenner 2007) i modsætning til væsener (beings). De er skabt i socio-materielle interaktioner mellem T-labyrinth, professor, studerende og rotter. Forskerens position er derfor hverken i kulisserne eller forrest på scenekanten. Hun er partiel deltager i forskningsprocessen på lige fod med andre humane og non-humane deltagere⁸.

Hverken Despret, eller andre, som diskuterer denne nye metode, fokuserer på den *litterære teknologi*. Det er dog her, jeg vil foreslå at lægge fokus. Den litterære teknologi – forstået som forskningens resultat – bliver et praktisk problem om at bidrage til nye skabninger, som kun kan bestemmes midlertidigt – indtil prøveprocessen går videre. Forskningens resultat er, hvad der skabes, og hvilke konsekvenser forskellige interaktioner har. Det er altså et fremtids-fokus frem for et tilbageskuende fokus på, hvad noget egentlig er og essentielt altid har været. Det bliver et spørgsmål om, hvordan vi kommer videre, frem for om, hvorfor vi er blevet, som vi er. Resultatet af en sådan forskningspraksis kan ikke være en teks-

tuel eller grafisk repræsentation af identiteter, ontologier, problematisk adfærd osv. – hvad enten de leveres i et standardiseret sprog eller som længere teoretiske redegørelser – men må handle om at stille ressourcer til rådighed for veje at fortsætte ad, for det næste skridt. Det handler om mobilisering frem for om repræsentation. Den litterære teknologi i det performative eksperiment fordrer ikke længere refleksive redegørelser over positionering, teori og optik. Den kan involvere analyser af forskerens deltagelse, teori og metode mv. og hvordan disse stiller sig til rådighed for hinanden og forskningsgenstanden, men en sådan redegørelse er netop selve beskrivelsen af genstanden og tilføjer ikke et yderligere refleksivt niveau. Den videnskabelige litteratur stiller bestemte formuleringer, metaforer, billeder mv. til rådighed for fortsat praksis. Den videnskabelige viden, som etableres via denne konstituering af den litterære teknologi er dermed ikke en immutable mobile. Den kan ikke cirkulere uden at forandre sig. Forskningens resultat stilles til rådighed for en praksis, som anvender det, og derigennem også bidrager til konstruktionen – eller rekonstruktionen – af den videnskabelige viden. Jeg vil kalde denne form for videnskabelig viden for *performativ viden*. Det er klart, at performativ viden og performativ litteratur ikke er aldeles 'renset' for repræsentationelle dimensioner. Den vil stadig referere til forskningsgenstanden og omtale den som et selvstændigt objekt, som befinder sig 'udenfor' den videnskabelige tekst, og dermed etablere en afstand mellem den videnskabelige viden og praksis, ligesom de to andre vidensformer, jeg omtalte ovenfor. Forskellen er dog, at repræsentationerne kun udgør en *del* af den proces, som den performative viden er del af. Den performative viden omfatter dels videnskabelige repræsentationer, dels andre praksiser, som bidrager til at forme og forandre denne viden. Med den litterære teknologi i det performative eksperiment er der tale om indsatser for at deltage i videre pro-

8 For en diskussion af deltagelses-begrebet som ikke blot relateret til personer som i Dreier (1993; 1999), se Hirschauer (2004) og Sørensen (2007; forthcoming).

Videnskabelig tilgang Schapin & Schaffers teknologier	Den eksperimentelle	Den kritiske og post- modernistiske	Den performative
Materiel teknologi	Materielt apparatur	Socialitet	Socio-materielle processer
Litterær teknologi	Litterære repræsentationer	Litterære repræsentationer	Litterære, digitale eller andre fortsættelser
Social teknologi	Objektivt sprog	Perspektiviske fortællinger	?
Vidensform	Objektive repræsentationer	Perspektiviske repræsentationer	Performativ viden

Tabel 3. Tabellen viser, hvilke komponenter, der konstituerer de tre teknologier, som Schapin & Schaffer har identificeret i de tre beskrevne tilgange. Den fjerde række angiver de begreber, jeg anvender for de tre vidensformer.

cesser af vidensproduktion og andre relevante praksisser, afhængig af forskning og genstand. Kommentarer og kritik af videnskabelig litteratur – eller fraværet af sådan – må dermed ses som måder at føre videnskabelig viden videre på, at fortsætte denne viden, at skabe konsekvenser eller at undgå at gøre dette. I modsætning til den kritiske og postmodernistiske tilgang, hvor den litterære teknologi indgår i forhandlinger – eller kampe – om mere eller mindre hegemoniske eller perifere diskurser, og dermed må konsolidere forskellige perspektiver som oppositioner til andre (Latour 2004b), stiller den litterære teknologi i det performative eksperiment sig til rådighed for videreførelse, oversættelse (Callon 1986) og dermed forandring og nye samspil med, hvad den måtte relatere sig til af praksisser, interesser og værdier.

Værdien af en sådan forandrende viden må beskrives som en 'performativ validitet', der ikke kan defineres isoleret i forhold til litterære eller grafiske repræsentationer i den videnskabelige rapport, dvs. ikke alene i forhold til tekstens sandhedsværdi, dens indre logik og egenskaber. Den videnskabelige litteraturs performative validitet må derimod vurderes ud fra, hvordan den stiller sig til rådighed for

andre praksisser, igennem, hvordan den bliver taget op og fortsat, og således ud fra et væsentligt større interaktionsfelt, end hvad viden forstået som indholdet af en videnskabelig tekst udgør.

Hvordan den sociale teknologi for det performative eksperiment ser ud, har jeg svært ved at bestemme, da denne først må udvikles. Men jeg vil formode, at normer som 'venlighed', 'imødekommenhed' og 'åbenhed' vil komme på tale, da sådanne generelt er fordrende for etableringen af videre forbindelser. Disse er klichéfyldte begreber, men ikke desto mindre interessante i og med, at de ikke tidligere har været højtsatte dyder i den videnskabelige diskurs. En af grundene til, at det er vanskeligt at pege på, hvordan den sociale teknologi for det performative eksperiment vil se ud, er, at det ikke er entydigt, at den litterære teknologi udgøres af tekstlig eller grafisk reproduktion. Thrift (2000) beskriver, hvordan han oplevede tekst som et problematisk medie, da han ønskede at mindes sin afdøde far:

"I feel a need to write the event and yet... I am not at all sure that this is what I want to do. In a sense, I believe that this writing down is part of the problem. I do not want to take over my father's

being by making him into fodder for yet more interpretation, by colonising his traces.”

Thrift 2000, p.213

Thrift foreslår dans i stedet for tekst som et egnet medie til at formulere sig – personligt eller videnskabeligt – om død. Vi må absolut indstille os på at tænke i andre medier end den skrevne tekst i konstitueringen af det performative eksperiments litterære teknologi.

Jeg skal afslutte diskussionen af det performative eksperiment med at fremlægge et projekt, jeg deltog i for et par år siden, som jeg retrospektivt ser som et performativt eksperiment. Projektet var et EU-støttet projekt i “5te Dimension”⁹ regi. Her kom spanske, svenske og danske forskere sammen med to svenske software-producenter i et 3-årigt samarbejde. Formålet med projektet var at omsætte nogle principper for design af læringspraksis udviklet i en US-amerikansk sammenhæng til europæiske forhold samt at udvikle et læringssoftware, som hvilede på projektets forskningsresultater. Det er det sidste, jeg vil foreslå, at vi forstår som performativ viden. Det var en utrolig vanskelig, langvarig og frustrerende proces at få forskningsperspektiver fra tre forskellige kontekster ‘oversat’ til et stykke software. Samarbejdet mellem de tre forsknings-enheder bød vanskeligheder i sig selv (lignende mange af de beskrevet af Jensen et al. (2006) som typiske for EU-projekter), men problemerne med at få softwareudviklere til at forstå forskernes resultater og med at få forskerne til at forstå, hvad der kan lade sig gøre og giver mening design-, gennemæssigt og teknisk var usammenlignelige hermed. Både dette samarbejde og det produkt, som endte med at komme ud af projektet¹⁰, var dog tilsvarende spændende, netop fordi der var tale om et ikke-tekstligt

forskningsresultat. Alle forskere var frustrerede over, at mange af de læringsprincipper, som de lagde vægt på, ikke kunne komme til udtryk i læringssoftwaren, og at de af deres teoretiske forståelser, som var forsøgt implementeret var blevet forvrænget og fordrejet i oversættelsesprocessen. Samtidig var det dog enestående at se læringsprincipper, som ellers sjældent indskrives i læringssoftware, faktisk komme til udtryk. Læringssoftwaret var som viden en fortsættelse af forskningspraksisen, og vel at mærke var forskningsarbejdet kun partielt til stede i læringssoftwaret. Den socio-materielle og interaktionelle karakter af performativ viden gør, at den kan aldrig være ‘ren’ (purified, Latour 1993), men altid må være partiel. Som forskere med tradition for at arbejde mod viden, der er ren i den forstand, at den bekender sig til bestemte formuleringer og vokabular, er det frustrerende at opleve en sådan ‘ufuldstændig’ og ‘beskidt’ viden, som kommer til udtryk i et læringssoftware. Denne frustration over viden medieret gennem et ikke-tekstligt medie viste dog netop tydeligt, hvor stor betydning den litterære teknologi har for, hvilken viden, som produceres i forskningen. Den digitale teknologi stillede sig til rådighed for forskningspraksissen på helt andre måder end print-medier gør, og således blev den viden, der produceredes, en væsentlig anden. Trods frustration var det ikke desto mindre netop den socio-materielle sammensmeltning af forskning og digital teknologi, som var enestående, fordi den gav feedback tilbage til forskerne om, hvordan deres arbejde ser ud i en anden socio-materiel oversættelse. En anden væsentlig værdi af den performative viden er, at den stiller den producerede viden til rådighed for praksisser, der generelt ikke har adgang til videnskabelig viden, og videnskabelige viden fortsættes dermed ad andre veje. En performativt eksperiment som dette er en invitation til at bruge videnskabelig viden – og i det hele taget forstå viden – som praktiske ressourcer. For relationen mellem teori og praksis har denne

9 5te Dimension er et kombineret lærings- og forskningsfelt, oprindeligt udviklet af Cole & Griffin i 80’erne, og efterhånden spredt over flere stater i USA, Europa og resten af verden (Cole 1996; Griffin & Cole 1984).

10 Kan ses på www.5d.org

metode den betydning, at teori bliver en aktiv deltager i praksis.

5. Konklusion

Jeg har diskuteret tre forskellige videnskonskonstruktioner og ved hjælp af Shapin & Schafers (1985) begreber om materiel, litterær og social teknologi peget på, at forskellene ligger i forskellige måder at konstituere disse tre teknologier, og dermed i forståelsen – eller udøvelsen – af forskning som objektiv, perspektivisk eller socio-materiel, og som repræsentationel eller performativ, og dermed om viden som produkt eller proces. Jeg har relateret den eksperimentelle og den kritiske- og postmodernistiske videnskonskonstruktioner til den aktuelle værdikamp, og til de dermed ændrede krav til teori og metode.

Det performative eksperiment kan i værdikampen stille sig til rådighed for samfundsvidenskaben som en mulighed for at arbejde teoretisk gennem ekstra-akademisk arbejde frem for ved at etablere stadig flere og mere nuancerede objektive repræsentationer og frem for at fremlægge længere tekstuelle argumenter for forskellige perspektiver. Relationen mellem viden og praksis forandres når relationen mellem det materielle og det sociale rekonfigureres. Vi behøver således ikke primært at forstå det at bedrive samfundsvidenskabelig forskning som at levere diskursive redegørelser. Når det materielle og det sociale får lige vægt, som det er tilfældet i det performative eksperiment, er viden ikke nødvendigvis noget, som udtrykkes i et tekstligt produkt, men som en del af den empiriske praksis eller som et ikke-tekstligt medie. Det teoretiske element kommer således til at bestå dels i måden, hvorpå en undersøgelse er udført eller 'performet' i såvel forskningsprocessen som i mediet, og dels den performative videns processuelle karakter – i, hvordan denne måde stiller sig til rådighed for andre praksisser. I stedet for længere teoretiske redegørelser, 'gøres' eller 'performes' viden

gennem praksisser, der ikke nødvendigvis er baseret på litterære repræsentationer. Således imødekommes et af de nye krav til teori og metode, nemlig at forskningen nedprioriterer den 'rene' teoretiske litteratur, viden adskilt fra praksis. Et andet krav, der imødekommes er forskningens anvendelighed – eller i hvert fald anvendelse. I og med det performative eksperiments vægtning af, hvordan dette stiller sig til rådighed for andre praksisser, ligger forskningens praktiske videreførelse i selve forskningsprocessen (som i øvrigt nu langt vanskeligere lader sig afgrænse med et start- og slutpunkt). Denne rekonfigurering af relationen mellem viden og praksis betyder dog, at vi ikke kun læser længere litterære redegørelser som teori, og dermed også opfatter et læringssoftware eller andre medier som teori, selv om de ikke leverer tekstlige redegørelser. Det samme gælder for det objektivistiske eksperiment, som ikke kan forstås som rensat for teori. Sharon Traweek (1988) har gennem sine etnografiske studier vist, at højenergifyskere etablerer ekstrem objektivistisk viden, som opfatter sig som værende uden indflydelse af kulturelle aspekter. Traweek kalder denne en 'culture of no culture', og peger dermed på, at selv det at etablere sig som akulturel er kulturelt. Parallelt vil jeg sige, at selv hvad der ses (eller ser sig selv) som den mest ateoretiske empiristiske forskning, er teoretisk i og med den *måde* den er materielt, litterært og socialt konstitueret. På samme vis er den måde, hvorpå en tekst, en praksis eller et software udtrykker sig på, også teori. Ser vi på den socio-materielle konstituering, som det objektivistiske eksperiment opstiller, og hvad det stiller til rådighed for følgende praksisser, er det klart, at en særlig verdensanskuelse, særlige kriterier og værdier mv. impliceres i denne metode. Det har mange videnskabsstudier vist os, og tager vi disse erkendelser til os, behøver vi ikke at redegøre side op og side ned for videnskabelige fremgangsmåders 'rene' teoretiske forestillinger. Teorien ligger

iboende i det empiriske arbejde og det videnskabelige produkt (se også Marcus 1998). Vi viser teorien, vi gør teorien.

Mit forslag til samfundsvidenskaben er dermed også at satse på performativ forskning, som etablerer samfundsvidenskabelig viden som andet end repræsentationer i form af teoretiske redegørelser, nemlig som de interaktioner, det videnskabelige arbejde stiller sig til rådighed for. Som samfundsvidenskabelige forskere må vi forstå teori som andet end teoretiske redegørelser. Det er min overbevisning, at dette er en måde at 'redde' teorien på i værdikampen. Ja, at lade værdikampen stille sig til rådighed for en rekonfigurering af relationen mellem viden og praksis og dermed for en styrkelse af teoretisk arbejde. Det performative eksperiment skal derfor ikke ses alene som en strategisk greb for at mindske risikoen for at blive undergravet i værdikampen. Det er også et forsøg på at komme tættere på praksis, og på at opnå en stærkere forbindelse mellem teori og praksis i samfundsvidenskaben.

Litteratur

- Callon, Michel (1986) *Some Element of a Sociology of Translation: Domestication of the Scallops and the Fishermen at St. Brieve Bay*, in Law, J. (ed): *Power, Belief and Action*, London, Routledge & Keagan Paul.
- Cole, Michael (1996) *Cultural Psychology: A Once and Future Discipline*, Cambridge, MA, Belknap Press.
- Despret, Vinciane (2004) "The Body We Care For: Figures of Anthro-zoo-genesis" in *Body and Society Special Issue on Bodies on Trial 10*, 2-3: pp. 111-134.
- Dreier, Ole (1993) *Psykosocial Behandling – En teori om et praksisområde*, København, Dansk psykologisk Forlag.
- Dreier, Ole (1999) "Personal Trajectories of Participation across Contexts of Social Practice" in *Outlines – Critical Social Studies 1*: pp. 5-32.
- Gane, Nicholas and Haraway, Donna (2006) "When We Have Never Been Human, What Is to Be Done? Interview with Donna Haraway" in *Theory, Culture & Society 23*, 7-8: pp. 135-158.
- Gomart, Emile (2004) "Surprised by Methadone: In Praise of Drug Substitution Treatment in a French Clinic" in *Body and Society Special Issue on Bodies on Trial 10*, 2-3: pp. 85-110.
- Griffin, Peg and Cole, Michael (1984) "Current Activity for the Future: The Zoped" in *Children's Learning in the "Zone of Proximal Development"*: pp. 45-64, San Fransisco, Jossey-Bass Inc. Publishers.
- Haraway, Donna (1991) "A Cyborg Manifesto: Science, Technology, and Socialist-Feminism in the Late Twentieth Century" in *Simians, Cyborgs, and Women: The Reinvention of Nature*: pp. 149-182, New York, Routledge.
- Hirschauer, Stefan (2004) "Praktiken und ihre Körper. Über materielle Partizipanden des Tuns" in *Doing Culture. Neue Positionen zum Verhältnis von Kultur und sozialer Praxis*: pp. 73-91, Bielefeld, Transcript.
- Hviid, Pernille (2001) *Børneliv i udvikling: Om børns bevægelse i deres hverdagsliv, i skole og fritidsinstitution. Ph.D. afhandling.*, København, Københavns Universitet.
- Jensen, Casper and Lauritsen, Peter (2005) "Qualitative research as partial connection: bypassing the power-knowledge nexus" in *Qualitative Research 5*, 1: pp. 59-77.
- Jensen, Torben Bechmann, Mørk, Sven, Hansen, Brian David, and Stockholm, Marlene (2006) "Integrationskoefficienten. Om komparativ metode, krav og udfordringer i inter-europæisk forskning" in *Nordiske Udkast 2*
- Latour, Bruno (1987) *Science in Action*, Cambridge, MA, Harvard University Press.
- Latour, Bruno (1990) "Drawing things together" in *Representation in Scientific Practice*: pp. 19-68, Cambridge, MA, The MIT Press.
- Latour, Bruno (1993) *We have never been Modern*, Hertfordshire, Harvester Wheatsheaf.
- Latour, Bruno (2004a) "How to Talk About the Body? The Normative Dimensions of Science Studies" in *Body and Society Special Issue on Bodies on Trial 10*, 2-3: pp. 205-229.
- Latour, Bruno (2004b) "Why Has Critique Run out of Steam? From Matters of Fact to Matters of Concern" in *Critical Inquiry 30*: pp. 225-248.

- Law, John (1989) "Technology and Hetrogeneous Engineering: The Case of Portuguese Expansion" in *The Social Construction of Technological Systems. New Directions in the Sociology and History of Technology*: pp. 111-134, Cambridge, MA, The MIT Press.
- Marcus, George E. (1998) *Ethnography through Thick & Thin*, New Jersey, Princeton University Press.
- Mol, Annemarie (1999) "Ontological politics. A word and some questions" in Law, J. and Hassard, J. (eds.) *Actor Network Theory and after*: pp. 74-89, Oxford, Blackwell Publishers.
- Mol, Annemarie (2002) *The Body Multiple: Ontology in Medical Practice*, Durham, Duke University Press.
- Shapin, Steven and Schaffer, Steven (1985) *Leviathan and the Air-Pump: Hobbes, Boyle, and the Experimental Life*, Princeton, Princeton University Press.
- Staunæs, Dorte and Petersen, Eva Bendix (2000) "Overskridende Metoder" in *Kvinder, Køn og Forskning 4*: pp. 3-15.
- Stenner, Paul (2007) Non-foundational criticality in *Outlines – Critical Social Studies, 1*.
- Sørensen, Estrid (forthcoming) *The Materiality of Learning*, Cambridge, MA, Cambridge University Press.
- Sørensen, Estrid (2007) "STS goes to school – spatial imaginaries of technology, knowledge and presence" in *Outlines – Critical Social Studies, 1*.
- Sørensen, Eva and Torfing, Jacob (2005) *Netværksstyring – fra government til governance*, Roskilde, Roskilde Universitetsforlag.
- Thrift, Nigel (2000) "Afterwords" in *Environment and Planning D: Society and Space 18*: pp. 213-255.
- Traweek, Sharon (1988) *Beamtimes and Lifetimes. The world of High Energy Physicists*, Cambridge, MA, Harvard University Press.